

فصلنامه علمی-تخصصی

مطالعات تفسیری آلاء الرحمن

گروه علمی-تربیتی تفسیر و علوم قرآن جامعة الزهراء (ع)

دوره دوم * شماره هفتم * بهار ۱۴۰۳

بررسی ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری جعفر بن ابی طالب (ع) در آینه روایات اسلامی

سیده فاطمه معصومه جلالی^۱

چکیده

در متون حدیثی فریقین، روایات متعددی درباره عظمت وجودی جعفر بن ابی طالب (ع) نقل شده است. بخشی از این روایات به ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری این شهید والا مقام اشاره دارد. این مقاله، که با روش توصیفی-تحلیلی و بر اساس داده‌های کتابخانه‌ای، به‌ویژه متون روایی، تدوین شده است، در پی پاسخ به این پرسش است: ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری جعفر بن ابی طالب (ع) در متون روایی چیست؟ نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که مهم‌ترین ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری ذکر شده در روایات فریقین درباره این صحابی بزرگوار عبارت‌اند از: قرار داشتن در شمار نخستین مسلمانان، شبیه‌ترین فرد به پیامبر (ص) در اخلاق، فصاحت در بیان، مهارت در خطابه و سخنوری، توانایی در گفتمان‌های اعتقادی، گواهی بر ابلاغ پیامبران در قیامت، سرپرستی مهاجران حبشه، فرماندهی سپاه اسلام در نبرد موته، دستیابی به مقام والای شهادت، و پرواز در سرای رحمت الهی.

واژگان کلیدی

جعفر طیار، شهادت، غزه موته، مهاجرت به حبشه، ویژگی‌های رفتاری، ویژگی‌های شخصیتی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Email: yaahosin1378@Gmail.com	۱. دانش پژوه سطح سه، رشته تفسیر و علوم قرآن، جامعة الزهراء (ع)
Orcid: 0000-0001-2345-6789	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۵	تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۵
استاددهی: جلالی، سیده فاطمه معصومه (۱۴۰۳). «بررسی ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری جعفر بن ابی طالب (ع) در آینه روایات اسلامی»، مطالعات تفسیری آلاء الرحمن، دوره ۲، ش ۷، صفحات ۴۹-۶۷.	

۱. مقدمه

شواهد معتبر تاریخی نشان می‌دهد که عظمت وجودی برخی از انسان‌ها به گونه‌ای است که محدود به زمان و مکان خاصی نیست، بلکه در گذر زمان و در همه مکان‌ها جریان دارد؛ گویی همواره حاضرند. بی‌تردید، ظهور چنین موقعیتی در تاریخ زندگی آنان، موجب تسلی دل دوستان و خار چشم دشمنان خواهد بود. بر اساس اسناد معتبر حدیثی و نقل‌های تاریخی، جعفر طیار^{علیه السلام} از جمله این شخصیت‌های برجسته محسوب می‌شود. در مجموعه‌ای گسترده از روایات موجود در متون حدیثی فریقین، ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری متنوعی از این یار صدیق نبوی بازگو شده است. بسیاری از محدثان شیعه و سنی به نقل این روایات پرداخته و در مدح و تمجید او سخن گفته‌اند. بی‌تردید، بازخوانی و بررسی این ویژگی‌ها نه تنها موجب ارتقای شناخت ما از جایگاه و نقش آفرینی‌های مثبت این شهید والامقام می‌شود، بلکه حقیقتی عمیق را نیز آشکار می‌سازد: انسان‌های تربیت‌یافته و نیروهای کارآمد تا چه میزان در تحقق اهداف الهی مؤثر بوده‌اند و چگونه توانسته‌اند در گسترش و تثبیت آموزه‌های توحیدی در میان اقشار مختلف جامعه نقش آفرینی کنند. نکته شایان توجه اینکه بر اساس مفاد برخی روایات تفسیری منقول در متون حدیثی، شماری از آیات شریف قرآن نیز بر اوصاف نیک جعفر طیار^{علیه السلام} دلالت دارند. به‌عنوان نمونه:

در برخی از متن تفسیری شیعی، از امام باقر^{علیه السلام} نقل شده: «مراد از «رِجَالٌ صَدَقُوا» مذکور در آیه ﴿مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ﴾ کسانی که بر عهد خویش وفادار ماندند و جان خویش را تسلیم کردند» (احزاب: ۲۳)، حمزه و جعفر بن ابی طالب^{علیه السلام} می‌باشند (قمی، ۱۴۰۴: ۱۸۸/۲؛ بحرانی، ۱۴۱۶: ۴/۴۲۹).

طبق روایت منقول از امام صادق^{علیه السلام}، آیه: ﴿أَذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ﴾ به کسانی که جنگ بر آنان تحمیل گردیده، اجازه جهاد داده شده است؛ چرا که مورد ستم قرار گرفته‌اند و خدا بر یاری آنها تواناست» (حج: ۳۹)؛ نیز، در شأن امام علی^{علیه السلام}، حمزه و جعفر نازل شده است (قمی، ۱۴۰۴: ۱۴/۲؛ بحرانی، ۱۴۱۶: ۳/۸۸۸؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵: ۱۴/۳: ۵۰).

طبق نقل محدثان اهل سنت، ابن عباس گفته است آیه ﴿وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا لَنُبَوِّئَهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَلَا جُزْءَ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾؛ و آنان که پس از ستم دیدنشان برای به دست آوردن خشنودی خدا هجرت کردند، یقیناً آنان را در این دنیا در جایگاه و مکانی نیکو جای دهیم، و قطعاً پاداش آخرت بهتر و برتر است، اگر می دانستند [که دارای چه کمیت و کیفیتی است] ﴿(نحل: ۴۱) درباره جعفر و علی و عبدالله بن عقیل نازل شده است که در راه خدا ستم دیدند و هجرت کردند و جایگاه خوبی خواهند داشت و پاداش آن‌ها در آخرت بیشتر است﴾ (حسکانی: ۱۳۸۹: ۴۳۱/۱).

شیخ طوسی (ع) نیز به نقل از ابن عباس آورده است: مصداق رجال در آیه ﴿وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ﴾ و بر اعراف، مردانی [با مقام و منزلت اند] که هر کدام از دو گروه را به نشانه‌هایشان می‌شناسند ﴿(اعراف: ۴۶) حمزه، علی، عباس و جعفرند که در روز جزا بر جایگاه‌های اهل بهشت اشرف دارند و این نشان از بلندی مرتبه آنان دارد﴾ (طوسی: ۱۴۰۸: ۲۶۱/۴).

با توجه به عنوان مقاله، در صفحات پیش رو به بررسی بخشی از ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری جعفر بن ابی طالب (ع) که در روایات نقل شده است، پرداخته خواهد شد. در این راستا، از ذکر سایر ویژگی‌های این صحابی بزرگ که در متون حدیثی و منابع دیگر مورد توجه قرار گرفته‌اند، صرف نظر می‌شود.

پیشینه تحقیق

از دیرباز، محدثان، مفسران و مورخان بسیاری به‌صورت غیرمستقل به بررسی شخصیت والای جعفر بن ابی طالب (ع) پرداخته و به ذکر مطالبی محدود بسنده کرده‌اند (برای نمونه، نک: ابن سعد، ۱۴۱۰: ۲۵/۴؛ بلاذری، ۱۳۹۷: ۴۲/۲؛ ابن عبدالبر، ۱۴۱۲: ۲۴۲/۱). با این حال، در دهه‌های اخیر شاهد افزایش کمی و کیفی پژوهش‌ها در راستای تبیین شخصیت و نقش‌آفرینی‌های ارزنده این شهید جاوید هستیم، از جمله:

الف) کتاب‌ها

۱. «مهاجرت به حبشه» (الهجرة الي الحبشه)، نوشته محمد فارس بن الجمیل؛ ترجمه رضا طاهر خانی، مهران آهوئی؛ این کتاب در سال ۱۴۰۰ شمسی، توسط انتشارات آفتاب گیتی تهران،

در ۲۲۷ صفحه چاپ و منتشر گردیده است.

۲. «جعفر طیار»، نوشته سید، کمال (به زبان فرانسه)، ترجمه نثار احمد زین پوری، انتشارات صدر، ۱۳۱۷ قمری؛ در این کتاب به جریان اسلام آوردن جعفر بن ابی طالب، هجرت مسلمانان به حبشه و نقش رهبری جناب جعفر در این سفر پرداخته شده است. نویسنده هنر سخنوری جناب جعفر را در تأثیر بر نجاشی پادشاه حبشه و اسلام آوردن او و حمایت وی از مسلمانان مهاجر عامل مهمی دانسته است.

۳. «پرنده بهشتی: نگاهی به زندگانی حضرت جعفر بن ابی طالب علیه السلام»، (جعفر طیار)، نوشته عباس تفکری آرانی و هادی آصفی، نشر منیر، ۱۳۹۲ شمسی. این کتاب شامل شرح احوال و زندگی «جعفر بن ابی طالب» از جمله معرفی نیاکان و خانواده وی، ماجرای مهاجرت به حبشه و جنگ موته و سپس فضایل ایشان می باشد.

۴. «جعفر طیار علیه السلام»: مردی که اگر می بود...، نوشته محمد مهدی معماریان، قم، نشر بیت الاحزان، ۱۳۹۷ شمسی؛ در این کتاب ابتدا به تاریخچه خانوادگی جناب جعفر پرداخته شده و سپس برهه های مختلف زندگی ایشان از دوران نوجوانی و جوانی، گرویدن به اسلام، هجرت به حبشه و جنگ موته از حیث تاریخی بیان شده و در ادامه فضایل ایشان در آیات قرآن و روایت شیعی مورد توجه قرار گرفته و در بخش پایانی کتاب دیدگاه روایات اهل سنت در مورد ایشان مطرح شده است.

۵. «دوستان پیامبر صلی الله علیه و آله و علی علیه السلام»: جعفر طیار)، نوشته مجید ملامحمدی، انتشارات جمکران، سال ۱۴۰۲ شمسی؛ این کتاب از سری کتاب های ۱۴ جلدی دوستان پیامبر صلی الله علیه و آله و علی علیه السلام و معرفی ایشان در رده سنی کودک و نوجوان می باشد.

ب) مقالات

در دهه های اخیر، جمعی از محققان به نگارش و تدوین مقالات در جهت تبیین شخصیت «جعفر بن ابی طالب علیه السلام» و کارکردهای نیک این شهید والا مقام و خاندان وی پرداخته اند؛ از باب نمونه، به ذکر پاره ای از آنها بسنده می شود:

۱. مقاله «واکاوی روایی - تاریخی و تاریخ گذاری برخی از اخبار هجرت به حبشه بر مبنای

تحلیل شبکه اسناد و منبع اولیه» نوشته قاسم بستانی، مینا شمخی، علی مطوری، و عیسی محمودی مزرعاری، فصلنامه «مطالعات تاریخ اسلام»، سال ۱۳، شماره ۵۱، زمستان ۱۴۰۰ شمسی، صفحات ۷ تا ۳۷؛

۲. مقاله «جعفر بن ابی طالب (از شهدای صدر اسلام)» تألیف حمید حاج‌امینی، در دائرة المعارف قرآن کریم، ج ۹، صفحات ۶۲۱ الی ۶۳۵؛ قم، دفتر تبلیغات اسلامی، پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن؛ ۱۳۸۲ شمسی.

۳. مقاله «جعفر بن ابی طالب (علیه السلام)» اثر طلعت ده پهلوانی، فرهنگ‌نامه تاریخ زندگانی پیامبر اعظم (علیه السلام)، ج ۱، ۱۳۹۱، قم، پژوهشکده باقرالعلوم (علیه السلام)، شرکت چاپ و نشر بین الملل؛

۴. مقاله «بررسی فضایل جناب جعفر بن ابی طالب (علیه السلام)» نوشته روح الله سلطانی، نشریه خلق، ۱۳۹۶، شماره ۶۲-۶۳؛

۵. مقاله «اسوه‌های فرماندهی؛ جعفر طیار»، نوشته محمد خطیبی کوشک، مجله حصون، شماره ۲۹، صفحات ۳۱-۳۶؛ نویسنده در این مقاله به اختصار، زندگی‌نامه جعفر طیار را با عناوینی چون اسلام جعفر، منزلت جعفر، امیر کاروان هجرت، فرمانده نبرد مویه بیان کرده است.

۶. مقاله «لقی که پیامبر (صلی الله علیه و آله) به جعفر طیار داد»، سایت مشرق‌نیوز، تاریخ ۱۵ اردیبهشت ۱۳۹۲. در این مقاله که به مناسبت به آتش کشیده شدن آرامگاه «جعفر بن ابی طالب (علیه السلام)» توسط فرقه وهابیت نوشته شده، به وقایع مهم مربوط به زندگانی جعفر طیار (علیه السلام)؛ مانند: پذیرش اسلام از سوی این شهید والا مقام، هجرت او به حبشه و اسلام آوردن نجاشی توسط این جناب، نبرد مویه و شهادت و خصوصیات اخلاقی وی مانند توجه ویژه او به فقرا پرداخته شده است؛

۷. مقاله «جعفر بن ابی طالب»، نوشته سید محمود سامانی و احمد خامه‌یار، دانشنامه حج و حرمین شریفین، سال ۱۴۰۱، شماره ۶؛

۸. مقاله «جعفر طیار» نوشته حسین مرادی، انتشارات دائرةالمعارف، صحابه پیامبر اعظم، جلد ۲، سال ۱۳۹۱.

۹. مقاله «خوانش مهم‌ترین اقدامات فرهنگی جعفر بن ابی طالب (علیه السلام)» در دو سال اول حضور

در حبه»، تالیف سیدحسین شفیعی دارابی و فرهاد پورکیوان، نشریه «مطالعات تاریخی جهان اسلام»، دوره ۱۲، شماره ۳۱، صفحه ۱۰۶-۱۲۹، آبان ۱۴۰۳.

البته تاکنون پژوهشی مستقل درباره بررسی ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری جعفرین ابی طالب (ع) در آینه روایات اسلامی تدوین نشده است. از این رو، هدف این مقاله آن است که با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی و استفاده از منابع کتابخانه‌ای، به این خلأ پژوهشی پرداخته و کاستی‌های موجود را برطرف سازد.

۱. مفهوم شناسی

قبل از پرداختن به مباحث اصلی، به تبیین اجمالی مفهوم و معنای لغوی و اصطلاحی دو واژه کلیدی «شخصیت» و «رفتار» پرداخته می‌شود:

۱-۱. معنای لغوی و اصطلاحی «شخصیت»

واژه «شخصیت» (personality) از ریشه لاتینی persona به معنای «نقاب» یا «ماسک» گرفته شده است. فرهنگ‌نویسان فارسی‌زبان، این واژه را با تعبیری چون شرافت، رفعت، مرتبه و درجه معادل دانسته و آن را مترادف با واژه‌هایی مانند سنجیه، منش، سرشت، بزرگواری و والایی ذکر کرده‌اند (نک: دهخدا، ۱۳۴۱؛ معین، ۱۳۵۱، ذیل واژه «شخصیت»).

در تعریف اصطلاحی «شخصیت»، دیدگاه‌های گوناگونی ارائه شده است که از جمله آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

الف) شخصیت، «مجموعه‌ای از ویژگی‌های نفسانی، خصایص باطنی، احساسات، افکار، عواطف و رفتارهای اجتماعی یک فرد» است (همان).

ب) شخصیت، مجموعه‌ای از بینش‌ها، باورها و اعتقادات هر فرد است که با ویژگی‌ها و صفات رفتاری نسبتاً پایدار و آموخته‌شده همراه می‌شود (اقتباس از سایت «درمانکده»).

نکته‌ای که شایان توجه است، این‌که شخصیت هر انسان با اعمال و رفتار او در طول زندگی شکل می‌گیرد و مشخص می‌شود.

۱-۲. معنای لغوی و اصطلاحی «رفتار»

واژه‌ی «رفتار» در لغت به معنای سلوک و سیرت آمده است (دهخدا، ۱۳۴۱، ذیل واژه‌ی رفتار). در اصطلاح، رفتار مفهومی عام و فراگیر است که شامل اعمال، فعالیت‌ها، بازتاب‌ها، حرکات، فرآیندها و به‌طور کلی هرگونه واکنش قابل سنجش یک ارگانیسم می‌شود. این اصطلاح، هنگامی که در مورد انسان به کار می‌رود، معمولاً به عملکرد فرد به‌عنوان یک واحد مستقل اشاره دارد. انسان در واکنش به یک انگیزه یا تکانه دست به عمل می‌زند، اما مجموعه‌ی واکنش‌های او است که رفتار را شکل می‌دهد (پورافکاری، ۱۳۹۱، ذیل واژه‌ی رفتار).

۲. کیستی جعفر بن ابی طالب

ابوعبدالله جعفر بن ابی طالب بن عبدالمطلب بن هاشم، از سوی پدر و مادر، هاشمی تبار بود. مادرش فاطمه بنت اسد بن هاشم بود. او در مکه به دنیا آمد (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۲۵/۴؛ بلاذری، ۱۳۹۷: ۴۲/۲؛ ابن عبدالبر، ۱۴۱۲: ۲۴۲/۱). با توجه به اینکه قول مشهور، سن جعفر راده سال بزرگ‌تر از امام علی علیه السلام دانسته‌اند (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۹۷/۱؛ ابن عبدالبر، ۱۴۱۲: ۲۴۲/۱)، بعید نیست که زمان تولد او در سال بیست عام‌الفیل (حدود ۵۹۰ م) بوده باشد. جعفر طیار، ملقب به «ذوالجناحین»، سومین فرزند ابوطالب علیه السلام و فاطمه بنت اسد علیه السلام بود. تولد او را بیست سال پیش از بعثت پیامبر صلی الله علیه و آله در طایفه بنی‌هاشم از قبیله قریش دانسته‌اند. جعفر، پس از طالب و عقیل و پیش از علی علیه السلام، سومین فرزند ابوطالب علیه السلام بود. طبق نقل ابوالفرج اصفهانی، فاصله سنی بین هر یک از این برادران، ده سال بوده است (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۵: ۳؛ ابن سعد، ۱۴۱۰: ۴/۳۴). بر اساس گزارش‌های تاریخی، جعفر اندکی پس از برادرش علی علیه السلام به پیامبر صلی الله علیه و آله ایمان آورد و مسلمان شد (ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۲۸۷/۱). ابن حجر عسقلانی، به نقل از محمد بن اسحاق بن یسار مورخ و سیره‌نگار اهل مدینه، (متوفای ۱۵۰-۱۵۹ق)، آورده است که جعفر پس از ۲۵ نفر اسلام آورد. برخی نیز گفته‌اند که او پس از ۳۱ نفر مسلمان شد (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۵۹۲/۱).

جعفر، به دلیل شرایط سخت اقتصادی و عیال‌واری پدرش، ابوطالب علیه السلام، بخشی از دوران نوجوانی خود را، تا زمان اسلام آوردن، به پیشنهاد رسول خدا صلی الله علیه و آله تحت سرپرستی عمویش

عباس گذراند (ابن هشام، بی تا: ۱/ ۲۴۶؛ طبری، ۱۲۹۱: ۲/ ۳۱۳). بنابر نقلی دیگر، این سرپرستی به حمزه واگذار شده بود (کوفی، ۱۳۷۳: ۲/ ۳۰؛ ابن شهر آشوب، بی تا: ۲/ ۱۷۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۸/ ۲۵۴).

جعفر بن ابی طالب، مشهور به جعفر طیار، پسرعموی پیامبر اکرم ﷺ و برادر امام علی ﷺ از نخستین مسلمانان به شمار می رفت. او سرپرست مسلمانان مهاجر به حبشه بود (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۴/ ۲۵). شواهد تاریخی نشان می دهد که این مأموریت با هدایت پیامبر ﷺ انجام شد (نک: قمی، ۱۴۰۴: ۱/ ۱۷۶؛ طبرسی، ۱۴۱۷: ۱/ ۱۱۵؛ طبرسی، ۱۴۰۳: ۱/ ۱۲۴؛ طبرسی، ۱۳۷۰: ۲۴۹).

وی در جنگ موته، درحالی که فرماندهی سپاه اسلام را بر عهده داشت، پس از آنکه هر دو دستش قطع شد، به شهادت رسید (بلاذری، ۱۳۹۷: ۱/ ۳۸۰؛ ابن عبدالبر، ۱۴۱۲: ۱/ ۲۴۴-۲۴۵). پیامبر اکرم ﷺ و حضرت فاطمه ﷺ در سوگ او گریستند (همان، ۱۳۹۷: ۲/ ۴۳؛ ابن عبدالبر، ۱۴۱۲: ۱/ ۲۴۳).

برخی از دانشمندان مسلمان بر این باورند که آیاتی از قرآن کریم، از جمله آیه ۲۳ سوره احزاب (قمی، ۱۳۶۷: ۲/ ۱۸۸)، آیه ۳۹ سوره حج (قمی، ۱۳۶۷: ۲/ ۸۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۲/ ۲۷۸) و آیه ۱۰ سوره زمر (بغوی، ۱۴۰۷: ۴/ ۸۱؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۱۶/ ۲۴۰)، در شأن والای جعفر بن ابی طالب ﷺ و تمجید از اقدامات او نازل شده اند.

۳. نمودهایی از ویژگی های شخصیتی و رفتاری جعفر بن ابی طالب ﷺ

در یک تقسیم بندی کلی، می توان مجموعه ویژگی های منتسب به جعفر بن ابی طالب ﷺ در متون روایی را به دو دسته ی کلی «ویژگی های شخصیتی» و «ویژگی های رفتاری» تفکیک کرد. در ادامه، به بررسی و تبیین مصادیق هر یک از این ویژگی ها پرداخته خواهد شد.

۳-۱. ویژگی های شخصیتی جعفر بن ابی طالب ﷺ

از جمله مهم ترین ویژگی های شخصیتی جعفر بن ابی طالب ﷺ موارد ذیل را می توان برشمرد:

اول: پیشگامی در پذیرش اسلام

یکی از شاخص‌ترین ویژگی‌های شخصیتی جعفر بن ابی طالب (ع) پیشگامی او در پذیرش دین اسلام است. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: ﴿وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ، أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ، فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ؛ و پیشگامان [در ایمان و عمل صالح]، همان پیشگامانند. آنانند که مقربان [درگاه الهی] خواهند بود، در باغ‌های پر نعمت [بهشت]﴾ (واقعه: ۱۰-۱۲).

بر اساس این آیات، سبقت در پذیرش اسلام، امتیازی والا محسوب می‌شود. از این رو، جعفر بن ابی طالب (ع) که از نخستین گرویدگان به اسلام بود، بر بسیاری از مؤمنان برتری دارد. منابع تاریخی تصریح کرده‌اند که جعفر در هنگام بعثت پیامبر اکرم (ص) حدود بیست سال داشت و از نخستین مسلمانان به شمار می‌رفت. برخی از مورخان او را سومین مرد مسلمان پس از برادرش علی بن ابی طالب (ع) و زید بن حارثه دانسته‌اند (ذهبی، ۱۴۱۴: ۸۸/۲؛ حافظ مزی، ۱۴۰۶: ۵۲/۵). وی در همان سال نخست بعثت به پیامبر (ص) ایمان آورد (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۹: ۳۲؛ ابن شهر آشوب، بی تا: ۲۷/۲؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۳۴۱/۱).

ابوالفرج اصفهانی تصریح می‌کند که اسلام آوردن جعفر (ع) در همان سال نخست بعثت، امری مورد اتفاق است (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۹: ۱۶). بر اساس گزارشی دیگر، او اندکی پس از برادرش علی بن ابی طالب (ع) به اسلام گروید (ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۳۴۱/۱).

مطابق گزارش‌های تاریخی، جعفر (ع) به همراه امام علی (ع) و به اقتدای پیامبر اکرم (ص)، نخستین نماز جماعت را در اسلام اقامه کرد. در این اقدام، پدرش ابوطالب نیز مشوق او بود (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۵۴/۱۶۵؛ ابن شهر آشوب، بی تا: ۳۰۱/۱؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۳۴۱/۱).

با این حال، بر اساس برخی دیگر از روایات، جعفر (ع) در آغاز دعوت علنی پیامبر اسلام (ص) و در واقعه «یوم الإنذار» اسلام آورد (یعقوبی، بی تا: ۲۸/۲). در مورد ترتیب اسلام آوردن او، اختلاف نظر وجود دارد؛ به طوری که برخی او را بیست و ششمین مسلمان (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۵۹۲/۱)، برخی سی‌امین (ذهبی، ۱۴۰۹: ۱۳۹/۱) و برخی دیگر سی و دومین مسلمان (ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۳۴۱/۱؛ ذهبی، ۱۴۱۴: ۲۱۶/۱؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۵۹۲/۱) دانسته‌اند.

دوم: شبیه‌ترین فرد به پیامبر ﷺ

بر اساس مضمون روشن آیهی ﴿كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِيْنَةٌ﴾ (مدثر: ۳۸) و آیات همسوی آن، هر فرد در گرو اعمال خویش است. باین حال، از برخی روایات چنین برمی‌آید که شباهت ظاهری به رسول اکرم ﷺ می‌تواند نقطه‌ی مثبتی محسوب شود و در صورتی که فرد در مسیر نبوی گام بردارد، زمینه‌ی برتری او بر دیگران را فراهم آورد. جعفر بن ابی طالب (ع) از چنین امتیازی برخوردار بود؛ چنان‌که در منابع نقل شده است که پیامبر ﷺ او را از نظر ظاهر و اخلاق، شبیه خود می‌دانست (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۲۶-۲۷؛ بلاذری، ۱۳۹۷: ۲/۴۴؛ یعقوبی، بی‌تا: ۱۱۷/۲) و او را در کنار حمزه و علی (ع)، از برترین افراد معرفی می‌کرد (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۹: ۳۴).

پیامبر ﷺ همچنین آفرینش مردمان را از سرشت‌های مختلف می‌دانست، اما طینت خود و جعفر (ع) را یکی برمی‌شمرد (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۹: ۳۴-۳۵؛ ابن‌عساکر، ۱۴۱۵: ۱۹/۳۶۲؛ ذهبی، ۱۴۱۴: ۱/۲۱۴). بنابر نقلی دیگر، پیامبر ﷺ در غیاب جعفر (ع)، میان او و معاذبن جبل پیمان برادری بست (ابن‌هشام، بی‌تا: ۵۰۵/۱؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۷: ۳/۲۲۶) و از غنائم جنگ بدر، که در آن زمان جعفر (ع) در حبشه بود، سهمی برای او کنار گذاشت (ذهبی، ۱۴۱۴: ۱/۲۱۶).

همچنین، با وجود عدم حضور جعفر (ع) و دیگر مهاجران حبشه در غزوه‌ی خیبر، پیامبر ﷺ برای آنان سهمی از غنائم آن جنگ در نظر گرفت (ابن‌سعد، ۱۴۱۰: ۴/۲۶؛ بلاذری، ۱۹۸۸: ۳۸).

اهل بیت و اصحاب پیامبر ﷺ نیز احترام ویژه‌ای برای جعفر (ع) و خاندان او قائل بودند. برخی از عالمان اهل سنت دامنه‌ی شمول اهل بیت را که در نگاه شیعه به معصومان (ع) اختصاص دارد، گسترش داده و آل جعفر را نیز داخل در آن دانسته‌اند؛ ازاین‌رو، صدقه بر آنان را حرام می‌دانند (مرجانی، ۲۰۰۲: ۲/۹۴۴؛ مقریزی، ۱۴۲۰: ۵/۳۷۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۳/۱۱۵). ابن‌حجر عسقلانی پس از نقل حدیث نبوی «تواضع خلق و خلق شبیه منی»، تصریح می‌کند که این حدیث را بخاری و مسلم در آثار خود آورده‌اند (همان، ۱۴۱۵: ۱/۵۹۲).

سوم: گواهی دادن بر ابلاغ انبیاء (ع) در قیامت

از مفاد آیه ﴿يَقُومُ الْأَشْهَادُ﴾ روزی که گواهان [برای گواهی دادن] به پا ایستند (غافر: ۵۱)؛ و آیه

﴿وَيَقُولُ الْأَشْهَادُ هَؤُلَاءِ الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى رَبِّهِمْ أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ﴾؛ و گواهان [اعمال] می‌گویند: اینان کسانی هستند که بر پروردگارشان دروغ بستند؛ آگاه باشید! لعنت خدا بر ستمکاران باد﴾ (هود: ۱۸). به روشنی برمی‌آید که یکی از مراحل حسابرسی در قیامت، ارائه شهادت از سوی شاهدان بر اعمال دنیوی افراد و گروه‌هاست.

برخی از این گواهان، مأموریت دارند بر ابلاغ دعوت الهی توسط پیامبران شهادت دهند. در برخی روایات آمده است که جعفر (ع) در قیامت گواهی بر ابلاغ رسالت پیامبران خواهد داد. در کتاب کافی آمده است که امام صادق (ع) فرمود: «روز قیامت، خداوند همه آفریدگان را در عرصه محشر گرد هم می‌آورد. نخستین کسی که فراخوانده می‌شود، نوح (ع) است. از او پرسیده می‌شود: «آیا پیام الهی را به مردم رساندی؟» پاسخ می‌دهد: «آری!» سپس به او گفته می‌شود: «چه کسی بر این امر گواهی می‌دهد؟» نوح (ع) می‌گوید: «محمد بن عبدالله (ص) که شاهد و ناظر بر همه امت‌ها بوده است» نوح (ع) به سوی پیامبر اکرم (ص) می‌رود، در حالی که حضرت علی (ع) همراه اوست. عرض می‌کند: «خداوند از من پرسید که آیا رسالت الهی را ابلاغ کرده‌ام، و من پاسخ دادم که آری» سپس از من پرسید: «چه کسی بر این امر گواهی می‌دهد؟» و من عرض کردم: «محمد (ص)» پیامبر اکرم (ص) فرمود: «ای جعفر و ای حمزه، بروید و از سوی من گواهی دهید که او رسالت الهی را ابلاغ کرده است» سپس امام صادق (ع) افزود: «جعفر و حمزه، به فرمان پیامبر اسلام (ص)، گواهان ابلاغ رسالت پیامبران هستند» در این هنگام، فردی که در مجلس حضور داشت، پرسید: پس علی (ع) در کجا خواهد بود؟ امام (ع) پاسخ داد: «هُوَ أَعْظَمُ مَنْزِلَةً مِنْ ذَلِكَ»؛ یعنی «او مقامی بس والاتر از این دارد» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ۸/ ۲۶۷؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ۴۰۱/۹).

چهارم: بر خوردراری از «فصاحت در کلام»

با تأمل در مفاد آیه شریفه ﴿وَآخِي هَارُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسَلْهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ﴾؛ و برادر من هارون، زبانش از من گویاتر است؛ پس او را همراه من بفرست تا یاور و دستیارم باشد و مرا تصدیق کند، زیرا بیم دارم که [فرعونیان] مرا تکذیب کنند﴾ (قصص: ۳۴)؛ به روشنی درمی‌یابیم که فصاحت و شیوایی سخن، موهبتی ارزشمند و عاملی تعیین‌کننده در

تأثیرگذاری تبلیغ است.

جعفر بن ابی طالب علیه السلام از این نعمت الهی بهره‌مند بود؛ چنان‌که منابع تاریخی او را خطیبی بی‌بدیل در اسلام معرفی کرده‌اند. در جریان هجرت مسلمانان به حبشه، هنگامی که عمرو بن عاص برای بازگرداندن مهاجران به مکه راهی حبشه شد، این جعفر بود که با سخنوری بلیغ خود، نجاشی، پادشاه حبشه، را متقاعد ساخت تا از مسلمانان حمایت کند. نجاشی چنان تحت تأثیر کلام او قرار گرفت که از تحویل آنان خودداری کرد و حتی آنان را همچون شهروندان حبشه مورد تکریم قرار داد. در نتیجه، عمرو بن عاص ناچار شد دست‌خالی به مکه بازگردد (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۸/۴۱۵-۴۱۴؛ امین عاملی، ۱۴۲۱: ۴/۱۲۰-۱۲۳).

پنجم: مباحثات اهل بیت علیهم السلام به جعفر بن ابی طالب علیه السلام

براساس آموزه‌های دینی، تمامی افتخارات و مباحثات، متفرع بر تقوای الهی است. خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: ﴿إِنْ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ اتَّقَاكُمْ﴾؛ گرمی‌ترین شما نزد خداوند، با تقواترین شماست (حجرات: ۱۳)؛ همچنین، در حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آمده است: «أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ رَبَّكُمْ وَاحِدٌ وَإِنَّ أَبَاكُمْ وَاحِدٌ، لَا فَضْلَ لِعَرَبِيٍّ عَلَى عَجَمِيٍّ وَلَا لِعَجَمِيٍّ عَلَى عَرَبِيٍّ وَلَا لِأَحْمَرٍ عَلَى أَسْوَدَ وَلَا لِأَسْوَدَ عَلَى أَحْمَرٍ إِلَّا بِالتَّقْوَى؛ ای مردم! پروردگار شما یکی است و پدر شما نیز یکی است؛ بنابراین، هیچ برتری‌ای برای عرب بر عجم، عجم بر عرب، سفیدپوست بر سیاه‌پوست و سیاه‌پوست بر سفیدپوست نیست، مگر به سبب تقوا» (کراجکی، ۱۳۹۴: ۲۱/۱). با توجه به این معیار قرآنی و روایی، می‌توان دریافت که جعفر بن ابی طالب علیه السلام با عملکردهای نیک خود، به مرتبه‌ای والا از تقوای الهی دست یافته بود. به همین دلیل، نه تنها مورد علاقه و محبت ویژه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله قرار داشت، بلکه اهل بیت علیهم السلام نیز ارادتی عمیق نسبت به ایشان داشته و جایگاه والایی برای او قائل بودند. در منابع علمای اهل سنت نیز نقل شده است که:

«ارادت و علاقه‌ی امیرالمؤمنین علی علیه السلام به برادرش جعفر بن ابی طالب به حدی بود که هیچ‌گاه خواسته‌های عبدالله بن جعفر را، زمانی که او را به جان جعفر قسم می‌داد، رد نمی‌کرد» (ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۱/۵۴۱؛ ذهبی، ۱۴۱۴: ۱/۲۰۸).

همچنین، شواهدی در منابع تاریخی نشان از افتخار و مباحثات اهل بیت علیهم السلام به جعفر بن

ابی طالب علیه السلام دارد، از جمله:

- امیرالمؤمنین علیه السلام در بخشی از نامه خود به معاویه به جعفر افتخار می‌کند (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۱۶۷).

- امام حسین علیه السلام در روز عاشورا، در خطاب به کوفیان، به جعفر بن ابی طالب مباحثات می‌ورزد (مفید، ۱۴۱۳: ۹۷/۲؛ شامی، ۱۴۲۰: ۵۵۲).

- امام سجاد علیه السلام نیز در ابتدای خطبه جاویدان خود در مجلس یزید، به جعفر بن ابی طالب افتخار می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۳۸/۴۵).

۲-۳. ویژگی‌های رفتاری جعفر بن ابی طالب علیه السلام

در خلال پاره‌ای از روایات، شاهد توجه دادن به تعدادی از ویژگی‌های رفتاری جعفر بن ابی طالب علیه السلام هستیم؛ از باب نمونه:

اول: سرپرستی مهاجران به حبشه

با سخت‌تر شدن شرایط زندگی برای مسلمانان در مکه و افزایش شکنجه‌های قریش، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در سال پنجم بعثت، گروهی از مسلمانان را به هجرت به حبشه (واقع در شرق آفریقا) توصیه کرد. در آن سرزمین، مردم مسیحی بودند و پادشاهشان، نجاشی، به عدالت و حسن رفتار شهرت داشت. بر این اساس، گروهی متشکل از ۸۳ نفر، شامل مردان و زنان مسلمان، رهسپار حبشه شدند (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۲۰۳/۱).

پیامبر صلی الله علیه و آله، جعفر بن ابی طالب را به‌عنوان سرپرست این گروه برگزید. مهاجران در حبشه دوران آرامش و امنیتی نسبی را تجربه کردند، اما مشرکان مکه، برای بازگرداندن آنان، دو تن از نمایندگان خود، عمرو بن عاص و عبداللہ بن ابی ربیعہ، را همراه با هدایایی به دربار نجاشی فرستادند.

فرستادگان قریش، پس از تقدیم هدایا به پادشاه، درخواست بازگرداندن مهاجران را مطرح کردند. اما نجاشی، که مردی خردمند و دادگر بود، پیش از هرگونه تصمیم‌گیری، خواستار شنیدن سخنان مهاجران و آگاهی از دلایل هجرت آنان شد. بدین منظور، مسلمانان را به دربار فراخواند. در این مجلس، جعفر بن ابی طالب به‌عنوان سخنگوی مهاجران، شرحی مفصل درباره علل روی‌گردانی آنان از آیین قریش، گرویدن به اسلام و مهاجرت به حبشه ارائه کرد (ابن‌عساکر،

۱۴۱۵: ۱۲۲/۷۲؛ آمین عاملی، ۱۴۲۱: ۱۲۳/۴).

ابن ابی الحدید در نقل خود از «اُم سلمه» چنین آورده است: جعفر بن ابی طالب در حضور نجاشی، پادشاه حبشه، سخن گفت و بیان داشت:

«ما مردمی جاهل بودیم؛ بت پرستی می کردیم، گوشت مردار می خوردیم، اعمال ناپسند انجام می دادیم، پیوندهای خویشاوندی را می گسستیم و توانگران ما حق مستمندان را پایمال می کردند. خداوند، پیامبری را در میان ما برانگیخت و او ما را به توحید فراخواند و از شرک نهی کرد. او فرمان داد که از زشتی ها، ستم، بت پرستی و قمار دوری گیریم. همچنین، ما را به اقامه نماز، پرداخت زکات، رعایت عدالت و نیکی، و یاری رساندن به خویشاوندان سفارش کرد» (قمی، ۱۴۰۴: ۱۷/۱).

پس از شنیدن این سخنان، نجاشی از جعفر پرسید: «آیا از آیاتی که بر پیامبر شما نازل شده است، چیزی از حفظ داری؟» جعفر پاسخ داد: «آری»؛ سپس سوره مریم را تلاوت کرد. هنگامی که به این آیه رسید: ﴿وَهَزَّيْ إِلَيْكَ بِحِذِّجِ النَّحْلَةِ تَسَاقُطُ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا؛ ای مریم! شاخه درخت خرما را تکان ده تا رطب تازه بر تو فرو ریزد﴾ (مریم: ۲۵) نجاشی و همراهانش، یقین یافتند که این کلمات، وحی الهی است و حضرت محمد ﷺ پیامبر خداست. آنگاه، وی خطاب به فرستادگان قریش گفت: «بازگردید، من هرگز اینان را به شما تحویل نخواهم داد» مأموران قریش، سرفکنده و دست خالی بازگشتند. جعفر و مسلمانان مهاجر، سال ها در حبشه، با آزادی و عزت زندگی کردند و به واسطه درایت و هدایت شایسته جعفر، توانستند دین و کرامت خود را حفظ کرده و از گزند مشرکان در امان بمانند (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۱۲۲/۷۲؛ آمین عاملی، ۱۴۲۱: ۱۲۳/۴؛ محدثی، ۱۳۸۶، شماره ۶۸).

دوم: اثرگذاری در گرایش نجاشی و جمعی از مسیحیان حبشه به اسلام در گزارش بازگشت جعفر بن ابی طالب ﷺ و همراهانش از حبشه به مدینه آمده است که علاوه بر مسلمانان، هشت تن از شامیان، از جمله یک راهب مسیحی که تمایل شدیدی به اسلام پیدا کرده بودند، به حضور پیامبر اکرم ﷺ رسیدند. آنان پس از شنیدن آیات سوره «یس» چنان تحت تأثیر قرار گرفتند که به گریه افتادند و اسلام آوردند. این گروه با شگفتی اظهار داشتند که تعالیم

این آیات شباهت بسیاری به آموزه‌های راستین حضرت مسیح علیه السلام دارد (رشید رضا، ۲۰۰۷: ۷/ ۱۱؛ امامی، ۱۳۸۵: ۱۹۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۵/ ۵۴).

بر اساس روایتی که در «تفسیر المنار» از «سعید بن جبیر» نقل شده است، نجاشی، پادشاه حبشه، سی نفر از برگزیدگان و نزدیکان خود را به نشانه‌ی ابراز علاقه به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و آیین اسلام، به مدینه فرستاد. این افراد همان گروهی بودند که پس از شنیدن آیات سوره «یس» چنان متأثر شدند که اشک از چشمانشان جاری گشت و در نهایت به اسلام گرویدند. در پی این واقعه، آیات ۸۲ تا ۸۶ سوره «مائده» نازل شد و از این مؤمنان تجلیل کرد (رشید رضا، ۲۰۰۷: ۷/ ۱۱-۱۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۵/ ۵۵).

سوم: بر عهده گرفتن فرماندهی سپاه اسلام در نبرد موته

جعفر بن ابی طالب علیه السلام پس از بازگشت از حبشه، به جمع یاران رسول خدا صلی الله علیه و آله پیوسته و آماده هرگونه فداکاری در راه اسلام بود. یکی دو سال گذشت. نمایندگانی را که پیامبر صلی الله علیه و آله برای دعوت و تبلیغ اسلام به منطقه «موته» در شمال حجاز و در مرز شام فرستاده بود، در دو نوبت مورد هجوم مخالفان قرار گرفتند و با وضعی فجیع به شهادت رسیدند. یکی از آنان که جان سالم به در برده بود، خود را به مدینه رساند و اخبار را به پیامبر گزارش داد. رسول خدا صلی الله علیه و آله آماده‌باش داد و هزاران نفر برای جهاد آماده شدند. جنگ موته در سال هشتم هجری رخ داد (واقعی، ۱۴۰۹: ۲/ ۷۵۵).

پیامبر صلی الله علیه و آله در این اعزام، جعفر بن ابی طالب علیه السلام را فرمانده اول تعیین کرد و از همه خواست که تحت فرمان او باشند و از وی اطاعت کنند و اگر شهید شد، «زید بن حارثه» فرمانده باشد، و اگر او هم شهید شد، «عبدالله بن رواحه». مسلمانان مجاهد، تحت فرمان جعفر به منطقه نبرد اعزام شدند. نبرد سختی میان مسلمانان و دشمنان پیش آمد؛ نبردی که تجلی‌گاه ایمان و اخلاص و شجاعت مردان الهی بود. جعفر بن ابی طالب، هم فرماندهی می‌کرد و هم می‌جنگید. از جمله رجزها و شعارهای رزمی او در نبرد این بود: «خوش‌حالم که بهشت موعود و پر نعمت و پاکیزه برایم نزدیک شده و عذاب مردم روم هم نزدیک گشته است؛ مردمی کافر و فرومایه. مصمم هستم که در نبرد با آنان، ضربت‌های خود را بر آنها فرود آورم» (ابن هشام، بی‌تا: ۳۷۸/ ۲).

جعفر در میدان نبرد آن‌قدر جنگید تا دست راست او قطع شد. پرچم را به دست چپ گرفت و

نبرد را ادامه داد تا آن که دست چپش هم از پیکر افتاد. اما او از تاب و تب نیفتاد و همچنان تا واپسین لحظه مقاومت کرد، در حالی که پرچم را به سینه فشرده بود تا نیفتد. این صحنه و فدا کردن دودست در راه جهاد، یکبار هم در کربلا در مورد علمدار جبهه حسینی، حضرت قمر بنی هاشم تکرار شد و این دو قهرمان، اسوه ایثار رزمندگان اسلام و جانبازان راه حق شدند (محدثی، ۱۳۸۶: ۶۸).

نتیجه گیری

تاریخ زندگی بشر همواره عرصه‌ی جدال‌ها و گفتمان‌های افراد و گروه‌های مختلف در حوزه‌های گوناگون بوده است و بررسی اوصاف شخصیتی و رفتاری یاران پیامبر اکرم ﷺ نیز از این قاعده مستثنا نیست. آنچه در بخش آغازین این مقاله مطرح شد، نشان می‌دهد که جعفر بن ابی طالب (ع) از یاران وفادار پیامبر ﷺ بوده و روایات متعددی در شأن و منزلت او نقل شده است. بر اساس منابع روایی، ویژگی‌های برجسته‌ای برای این صحابی گرانقدر بر شمرده شده است، از جمله: قرار داشتن در شمار نخستین مسلمانان، شباهت اخلاقی و رفتاری با پیامبر ﷺ، فصاحت و توانایی کم‌نظیر در سخنوری، مهارت در گفتمان‌ها، ایفای نقش به‌عنوان گواه ابلاغ پیامبران در قیامت، سرپرستی مهاجران حبشه، فرماندهی سپاه اسلام در نبرد موته و در نهایت، دستیابی به مقام والای شهادت. این ویژگی‌ها، جایگاه والای جعفر بن ابی طالب (ع) را در تاریخ اسلام بیش از پیش نمایان می‌سازد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

- قرآن کریم (۱۳۷۳). ترجمه آیت الله مکارم شیرازی، قم، دارالقرآن.
۱. ابن اثیر، عزالدین علی بن محمد (۱۴۰۹). *اسد الغابة*، بیروت، دارالفکر.
۲. ابن اسحاق، محمد (۱۳۶۸). *السیرو والمعارف*، تحقیق دکتر سهیل زکار، قم، دارالفکر دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
۳. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۴۱۵). *الاصابة فی تمییز الصحابة*، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۴. ابن سعد، ابو عبدالله محمد (۱۴۱۰). *الطبقات الکبری*، بیروت، دار الکتب العلمیه.
۵. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (بی تا). *المناقب*، قم، علامه.
۶. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله (۱۴۱۲). *الاستیعاب*، بیروت، دارالجیل.
۷. ابن عساکر، علی بن حسین (۱۴۱۵). *تاریخ مدینه دمشق*، بیروت، دارالفکر.
۸. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۷). *البدایة و النهایة*، قاهره، هجر.
۹. ابن هشام، عبدالملک (بی تا). *السیرة النبویه*، بیروت، دارالمعرفه.
۱۰. ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین (۱۴۱۹). *مقاتل الطالبین*، بیروت، موسسه الأعلمی للمطبوعات.
۱۱. امامی، محمدجعفر (۱۳۸۵). *شان نزول آیات قرآن* (برگرفته از تفسیر نمونه)، قم، مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع).
۱۲. امین عاملی، سید محسن (۱۴۲۱). *اعیان الشیعه*، بیروت، دارالتعارف.
۱۳. بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۶). *البرهان فی تفسیر القرآن*، تهران، بنیاد بعثت.
۱۴. بغوی، حسین بن مسعود، (۱۴۰۷). *معالم التنزیل فی التفسیر و التاویل*، به کوشش خالد عبدالرحمن العک و مروان سوار، بیروت، دارالمعرفه.
۱۵. بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۹۷). *أنساب الأشراف*، بیروت، موسسه الأعلمی للمطبوعات.
۱۶. بلاذری، احمد بن یحیی (۱۹۸۸). *فتوح البلدان*، بیروت، دارالهلال.

۱۷. پورافکاری، نصرت‌الله (۱۳۹۱). فرهنگ جامع روان‌پزشکی، بی‌جا، بی‌نا.
۱۸. حافظ مزی، یوسف‌بن عبدالرحمن (۱۴۰۶). تهذیب الکمال فی أسماء الرجال، بیروت، الرساله.
۱۹. حسانى، عبیدالله (۱۳۸۰). شواهد التنزیل، قم، دارالهدی.
۲۰. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۴۱). لغت‌نامه دهخدا، تهران، انتشارات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.
۲۱. ذهبی، محمدبن احمد (۱۴۰۹). تاریخ الاسلام، بیروت، دارالکتب العربی.
۲۲. ذهبی، محمدبن احمد (۱۴۱۴). سیر أعلام النبلاء، بیروت، الرساله.
۲۳. رشید رضا، محمد (۱۴۲۷). تفسیر القرآن الحکیم (تفسیر المنار)، بیروت، دار الفکر للطباعة والنشر.
۲۴. شامی، یوسف‌بن حاتم (۱۴۲۰). الدر المنظیم، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
۲۵. طبرسی، احمد (۱۴۰۳). الإحتجاج علی أهل اللجاج، محقق محمدباقر خراسان، مشهد، نشر مرتضی.
۲۶. طبرسی، حسن‌بن فضل (۱۳۷۰). مکارم الأخلاق، قم، الشریف الرضی.
۲۷. طبرسی، فضل‌بن حسن (۱۴۱۷). إعلام الوری بأعلام الهدی، قم، مؤسسة آل البيت.
۲۸. طبری، ابوجعفر محمدبن جریر (۱۲۹۱). تاریخ طبری، بی‌نا، بی‌جا.
۲۹. طوسی، فضل‌بن حسن (۱۴۰۸). مجمع البیان، بیروت، دارالمعرفه.
۳۰. عروسی حویزی، عبدعلی‌بن جمعه (۱۴۱۵). تفسیر نورالثقلین، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، چ ۴، قم، اسماعیلیان.
۳۱. قمی، علی‌بن ابراهیم (۱۴۰۴). تفسیر قمی، قم، دارالکتب الاسلامی.
۳۲. کراچکی، ابوالفتح محمدبن عثمان (۱۳۹۴). معدن الجواهر و ریاضة الخواطر، محقق احمد حسینی اشکوری، چ ۲، تهران، مکتبه المرتضویه.
۳۳. کلینی رازی، ابوجعفر محمدبن یعقوب (۱۴۰۷). کافی، قم، مؤسسه علمی فرهنگی

دارالحديث.

۳۴. کوفی، علی بن احمد (۱۳۷۳). الاستغاثه، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت.

۳۵. لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶). عیون الحکم، قم، مؤسسه علمی فرهنگی

دارالحديث.

۳۶. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحار الأنوار، چ ۲، بیروت، مؤسسة الوفاء.

۳۷. محدثی، جواد (۱۳۸۶). جعفر طیار مهاجر حبشه وشهید موته، نشریه معارف اسلامی، شماره ۶۸.

۳۸. مرجانی، عبدالله بن عبدالملک (۲۰۰۲). بهجة النفوس، بیروت، دار الغرب الاسلامی.

۳۹. معین، محمد (۱۳۵۱). لغت نامه فرهنگ معین، چ ۱، تهران، امیرکبیر.

۴۰. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳). الارشاد، قم، مؤتمر العالمی لألفية الشيخ المفید.

۴۱. مقریزی، احمد بن علی (۱۴۲۰). إمتاع الأسماع بما للنبي من الأحوال والأموال والحفدة و

المتاع، بیروت، دارالکتب العلمیه.

۴۲. مکارم شیرازی، ناصر، با همکاری جمعی از نویسندگان (۱۳۷۴). تفسیر نمونه، چ ۳۲،

تهران، دارالکتب الاسلامیه.

۴۳. واقدی، محمد (۱۴۰۹). المغازی، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

۴۴. یعقوبی، احمد بن اسحاق (بی تا). تاریخ یعقوبی، بیروت، دار صادر.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی